

U.2010B.309

Erstatning udenfor kontraktforhold 111.1, 111.4 og 142.2 - Forsikring 1, 3.2 og 3.4.

Erstatnings- og forsikringsretlige problemstillinger ved graveskader

Artiklen gennemgår nyere retspraksis vedrørende erstatningsansvar for graveskader og konkluderer, at den er i overensstemmelse med litteraturen og tidligere retspraksis. Endvidere redegøres for, hvornår der er forsikringsdækning, og hvornår forsikringsdækning kan nægtes. Det konkluderes blandt andet, at kravene i den såkaldte graveklausul er sikkerhedsforholdsregler, jf. FAL § 51, således at forsikringsdækning alene kan nægtes, når der er årsagssammenhæng mellem en overtrædelse af kravene og skaden.

Af advokat Christian Werenberg, Topdanmark Forsikring A/S

1. Indledning

Antallet af overgravede kabler blev af ledningsejerne i 2003 anslået til ca. 85.000 om året,[1] hvilket var en konsekvens af stigende behov for nedgravede kabler kombineret med stigende aktivitet i byggebranchen. Til imødegåelse af de mange overgravninger etableredes med lov om registrering af ledningsejere[2] (ledningsejerloven) et landsdækkende ledningsejerregister (Ledningsejerregisteret) i 2005. Selvom Erhvervs- og Byggestyrelsen i 2008 anslog, at etableringen af ledningsejerregisteret havde medført et fald i antallet af graveskader med 75 %,[3] giver overgravning af kabler fortsat anledning til forholdsvis mange tvister.

Retstilstanden vedrørende erstatningsansvaret for disse overgravninger er godt beskrevet og behandlet af Bo von Eyben i »Ansvar for graveskader«.[4] I lyset af at det nu er 20 år siden von Eyben gennemgik retstilstanden på området, kan der være behov for at afklare, om retspraksis har ændret sig. Dette er formålet med nærværende artikel.

Betegnelser som »ledning« og »kabel« anvendes som samlebetegnelser for bestanddele af den nedgravede infrastruktur, dvs. installationer til transport af vand, gas, spildevand/kloakvand, data, samt diverse andre signaler m.v.

2. Erstatningsretlige problemstillinger ved graveskader

2.1. Skærpet culpa eller objektivt ansvar?

Vurderingen af, hvorvidt en entreprenør har handlet ansvarspådragende, er baseret på et forholdsvis strengt culpaansvar, jf. von Eyben, s. 61. Von Eyben anfører, at

... tendensen er tydeligvis, at al tvivl - om eksistensen af ledninger og deres nærmere beliggenhed - kommer entreprenøren til skade, for så vidt domstolene falder tilbage på et krav om (mere) forsigtig gravning.

En sådan skærpet vurdering gælder fortsat. Et eksempel er FED1997.159, hvor et højspændingskabel blev beskadiget under et gravearbejde under vand. Landsretten lagde ved domfældelsen af entreprenøren netop vægt på, at der ved gravning i kabelzoner under vand må udvises en særlig omhu.

Von Eyben[5] anfører, at der ikke ses at være grund til at skærpe entreprenørers ansvar for graveskader yderligere evt. ved at indføre præsumptionsansvar eller objektivt ansvar. I U 1995.149 V gjorde en ledningsejer gældende, at der påhvilede sagsøgte et præsumptionsansvar i forbindelse med dennes forvoldelse af skade på et kabel i en mark, jf. tilsvarende FED 2006.105 Ø. I ingen af afgørelserne fik ledningsejerne medhold i synspunktet.

Ved såkaldt styret underboring øges risikoen for skader, men omkostningerne mindskes. Disse tilfælde kan på enkelte punkter sammenlignes med skader forvoldt ved udgravninger, pilotering m.m. Her pålægges bygherren objektivt ansvar, når denne med sin viden om risikoen

kunne have valgt en anden, om end eventuelt også langt dyrere metode end den valgte.[6] Se om

310

betydningen af sådanne beslutninger om metodevalg W.E. von Eyben i U 1989B, s. 81.

I U 1999.1821 H havde en ledningsejer hyret en entreprenør til at lægge rør i jorden. Entreprenøren, men ikke ledningsejeren, ansås at have handlet uforsvarligt. Alligevel blev ledningsejeren pålagt et hæftelsesansvar for entreprenørens ansvarspådragende handlinger/undladelser, idet ledningsejeren havde de tekniske og økonomiske muligheder for at begrænse og styre risikoen vedrørende arbejdets forsvarlige udførelse. Hvor dette synspunkt på andre områder fører til et ulovbestemt objektivt ansvar, må det konstateres, at det i den konkrete sag alene medførte et hæftelsesansvar.

I lyset af den gældende retspraksis vedrørende erstatningsansvar for miljøskader[7] er det nærliggende at undersøge, om retstilstanden for erstatningsansvar for graveskader nærmer sig pålæggelse af ulovbestemt objektivt ansvar. Spørgsmålet er så vidt vides ikke forelagt domstolene efter 1990.

Hensigten med ledningsejerloven har ikke været at skærpe eller ændre den af retspraksis udviklet skærpede culpaansvar.[8] Det må herefter lægges til grund, at lovgiver ikke ønsker, at en entreprenør skal ifalde erstatningsansvar på objektivt grundlag. Samtidig taler flere forhold imod indførelse af et objektivt ansvar. Som anført af von Eyben,[9] bør indførelsen af et objektivt ansvar ikke begrundes i den skadede genstands karakter, men snarere i de risici, som arbejdet rummer. Afgrænsningen af et eventuelt objektivt ansvar ved jordarbejde kan volde problemer, idet der ved gravearbejde også forvoldes bygningskader. Herefter fastholdes det gennem retspraksis udviklede skærpede culpaansvar.

2.2 Det nærmere indhold af culpaansvaret

Pligt til at registrere kablers placering.

Enhver ledningsejer, der er omfattet af ledningsejerlovens § 3, er forpligtet til at indberette kontaktoplysninger for ledningsejeren, ledningens art samt arealet, hvor ledningen er placeret (inkl. respektafstand) til Ledningsejerregisteret, jf. § 6. Fra 1. september 2010 omfatter § 3 alle ejere af nedgravede ledninger i jord eller i havbund, samt ledninger anbragt på havbund.

Manglende eller forkert registrering.

Er et kabel registreret forkert eller slet ikke registreret i Ledningsejerregisteret, påhviler ansvaret ledningsejeren.[10] Manglende registrering af ledningsejerens kabler i Ledningsejerregisteret kan bero på en fejl eller et bevidst valg,[11] fx hvor ledningsejeren er leverandør af data, der er bærende for driften af vigtige samfundsfunktioner. Sådanne ledningsejere ønsker ikke at offentliggøre ledningernes placering.

Ledninger ejet af Forsvaret er af samme grund undtaget fra registreringspligten, jf. lovens § 4. Ledningsejere, der ikke ønsker at offentliggøre ledningernes placering, kan i stedet ofte placere ledningerne i et allerede eksisterende tracé. Den manglende registrering får dermed ikke betydning for vurderingen af erstatningsansvaret. Overtrædelse af ledningsejerlovens § 7 kan sanktioneres med bøde, jf. § 14.

I en utrykt dom fra Østre Landsret[12] var et »dødt« stærkstrømskabel ikke registreret i Ledningsejerregisteret. Entreprenøren fandt dette kabel 1-1,5 meter fra det sted, hvor en kabelplan angav et tilsvarende aktivt stærkstrømskabel. Sikkerhedsafstanden til det aktive stærkstrømskabel var 1 meter. Retten fandt, at årsagen til skaden på det aktive kabel var, at det ubrugte kabel ikke var registreret i Ledningsejerregisteret, hvorfor entreprenøren ikke havde handlet ansvarspådragende. Afgørelsen er i overensstemmelse med retspraksis forud for ledningsejerlovens ikrafttræden.[13]

I situationer, hvor en kabelplan ikke bare mangler et enkelt kabel, men stort set er uden angivelser af kabler, gør ledningsejere ofte gældende, at entreprenøren burde have opdaget, at kabelplanen var urigtig. Entreprenøren kan heroverfor gøre gældende, at en entreprenør ikke er forpligtet til at igangsætte en undersøgelse af, om en modtaget kabelplan stemmer overens med de faktiske forhold.

En utrykt dom fra Københavns Byret af 12. februar 2010 omhandler en sådan situation. Retten frifandt entreprenøren og bemærkede, at der er en *formodning* for, at en ledningsejer udleverer de relevante planer, som er nødvendige for en entreprenørs arbejde. En entreprenør, der har forespurgt efter kabelplaner, kan således gå ud fra, at ledningsejeren fremsender de korrekte oplysninger. Kun hvis de modtagne planer er åbenbart forkerte og utilstrækkelige, har en entreprenør pligt til at reagere.

»Retten finder ikke, at der påhviler en entreprenør en forpligtelse til at forholde sig kritisk til en udleveret plan som følge af

311

et områdes bebyggelse og karakter og i den forbindelse foretage vurdering af områdets forsyningsmæssige forhold, med mindre området har ændret sig i en sådan grad, at eksempelvis den udleverede plans angivelse af vejanlæg ikke stemmer overens med de faktiske forhold.»

Som noget nyt opstiller dommen en formodningsregel for, at modtagne kabelplaner er korrekte, og det kan herefter som udgangspunkt ikke kræves, at en entreprenør forholder sig kritisk til kabelplaner. Dommen ændrer ikke ved kravet om, at en entreprenør skal udvise betydelig forsigtighed ved gravning i nærheden af kabler eller ledninger.[14]

Forespørgsel i Ledningsejerregisteret eller hos grundejer.

Gennem retspraksis er udviklet en forpligtelse for entreprenøren til at undersøge, om der kan graves uden risiko for skadeforvoldelse.[15]

Langt størstedelen af alle gravearbejder er omfattet af ledningsejerloven, der pålægger enhver entreprenør at indhente ledningsoplysninger ved en forespørgsel i Ledningsejerregisteret, jf. § 9. Eksempler som U 1995.149 V, hvor en entreprenør ikke havde mulighed for at skaffe sig oplysninger om, hvilke kabler der eventuelt var nedgravet i en mark, kan derfor fremover undgås.

For de gravearbejder, der ikke er omfattet af loven, gælder den i retspraksis udviklede forpligtelse fortsat.

Anvendelse af indhentede oplysninger.

Manglende eller forkert anvendelse af kabelplaner kan medføre, at en entreprenør pålægges erstatningsansvar. I U 2005.2227 H aftalte entreprenør og bygherre, at entreprenøren skulle rekvirere kabeloplysninger hos ledningsejeren, hvilket også skete. Entreprenøren havde imidlertid ikke modtaget kabeloplysningerne, da arbejdet gik i gang, hvorfor entreprenøren lånte en kabelplan af en anden entreprenør. Beslutningen om at påbegynde borearbejdet blev alene truffet ud fra oplysninger fra den lånte tegning. Landsretten slog fast, at en entreprenør har pligt til at undersøge de modtagne kabelplaner, og at han ikke kan

forlade sig på andres kabelplaner. Entreprenøren var derfor erstatningsansvarlig for skaden.

I FED 2003.2559 anviste en af hovedentreprenøren ansat ingeniør et forkert startsted for boring, hvilket var ansvarspådragende, men ikke groft uagtsomt. Landsretten bemærkede i afgørelsen, at fejlen ikke skyldtes fejl i oplysningerne fra ledningsejeren, hvorefter ingeniøren måtte bære det endelige ansvar.

I en utrykt dom fra Vestre Landsret[16] indhentede og overgav en bygherre kabelplaner til en entreprenør med henblik på underboring. Medarbejdere hos bygherren, der var en kommune, vidste, at mappen ikke indeholdt tilstrækkelige kabelplaner, men undlod at oplyse herom. Et stærkstrømskabel blev beskadiget på grund af en manglende kabelplan, og bygherren blev derfor pålagt erstatningsansvar for entreprenørens skadegørende handling.

Påvisning af ledningers placering.

I FED 2003.1110 rettede en entreprenør henvendelse til en ledningsejer med forespørgsel om kabelplaner. Entreprenøren modtog en utydelig kabelplan i mindre format end originalen og med bemærkning om, at kablets horisontale placering var meget varierende. Entreprenøren gjorde gældende, at ledningsejeren havde udvist egen skyld ved at udlevere kabeloplysninger med usikre angivelser af dybden.

Landsretten fandt, at entreprenøren burde have søgt oplysninger om kablernes præcise placering. Ifølge byrettens bemærkninger kunne dette være gjort ved at kontakte ledningsejeren eller ved at grave søgehuller. Derudover havde ledningsejeren ikke begået fejl, der kunne føre til en nedsættelse på grund af egen skyld.

En ledningsejer har pligt til at fremsende oplysninger om kabler i et bestemt område eller indgå aftale om påvisning, alt sammen senest 5 dage fra entreprenørens forespørgsel, jf. ledningsejerlovens § 8.[17]

Ledninger på egen grund.

Fra 1. september 2010 udvides antallet af ledningstyper i privat grund, der skal registreres.[18] I et par landsretsafgørelser har det vist sig, at særligt ledninger i marker giver udfordringer for ledningsejerne.[19] I begge sager var grundejerne landmænd, og begge havde kendskab til, at der i marken var nedlagt kabler. Alligevel foretog landmændene grubning af markerne, hvorved kabler blev beskadiget. Fælles for sagerne var, at retten fandt, at landmændene kunne gå ud fra, at grubning kunne udføres uden beskadigelse af kablerne. I en utrykt dom fra Retten i Køge af 21. maj 1997 med lignende problemstilling frifandt retten en privat grundejer, der ramte et kabel under omlægning af indkørslen til grundejerens bolig.

312

2.3 Årsagssammenhæng og kravene til bevis

For at godtgøre sammenhæng mellem et gravearbejde og en skade på et kabel er det som udgangspunkt tilstrækkeligt, at skaden *kan* være forvoldt af entreprenøren, og at der kan opstilles en formodning for, at skaden faktisk er forvoldt af denne.[20]

I U 1999.1821 H nedlagde en entreprenør tre jernrør i 1977, og i 1990 skete der brud på en nærtliggende vandledning. Landsretten udtalte, at der måtte stilles store krav til beviset for årsagssammenhængen på grund af den lange tid, som kablerne havde ligget i jorden. Forklaringer og fotos kunne ikke gøre det ud for en undersøgelse af det beskadigede rør, og en sådan undersøgelse kunne have været indhentet. Højesteret fandt (dissens 4-1) det dog alligevel bevist, at rørene, der blev lagt ned i 1977, var i kontakt med vandledningen, allerede da de blev lagt ned, samt at dette var årsagen til skaden.

I utrykt dom fra Retten i Hillerød af 10. juni 1994 var det omtvistet, om entreprenøren havde forvoldt skade på ledningsejerens kabel. Samme dag som entreprenørens folk var på stedet, udløstes en alarm, der viste en kabelskade. På trods af dette sikrede ledningsejeren sig ikke bevis for skadens omfang på kablet og for forholdene på skadeste-

det. Gravearbejde blev udført i en afstand af 10 meter fra skadestedet. På den baggrund fandt retten, at ledningsejeren ikke med tilstrækkelig sikkerhed havde godtgjort, at entreprenørens ansatte havde forvoldt skade på sagsøgerens kabel. Entreprenøren blev derfor frifundet.

Med den nævnte retspraksis fortsætter domstolene den hidtidige linje. Der er ikke i retspraksis eksempler på, at ledningsejerlovens ikrafttræden har haft betydning for spørgsmålet om årsagssammenhæng.

2.4 Adækvans - Kan andre end direkte skadelidte tilken- des erstatning?

Det er en erstatningsretlig hovedregel, at alene den umiddelbart skade- ramte kan kræve erstatning. I de senere år er afsagt en række afgørelser i sager, hvor andre end ledningsejeren er blevet ramt af skade eller formuetab som følge af beskadigelse af kabler og deraf følgende strøm-afbrydelse.

I U 2004.2389 H blev to højspændningskabler ødelagt under et ne- drivningsarbejde, hvorved en nabovirksomhed blev udsat for strøm-afbrydelse. 6 dage senere gravede entreprenørens folk et andet kabel over, hvorved strømmen til nabovirksomhedens hovedkontor blev af- brudt. Højesteret fandt, at der ved den første skade havde været en indlysende fare for skade, der kunne medføre driftsforstyrrelser for omkringliggende virksomheder, hvorfor nabovirksomheden havde krav på erstatning for driftstab. Vedrørende skaden, der førte til den anden strøm-afbrydelse, fandt retten, at entreprenøren havde udvist en betydelig grad af uagtsomhed, hvorfor nabovirksomheden også havde krav på erstatning for formuetab som følge af den anden strøm-afbrydelse.

I FED 2000.878 beskadigede en entreprenør under nedbrydningsar- bejde en transformestation, hvorved en aftager af elektricitet fra transformestationen blev udsat for strømsvigt. Landsretten fandt, at entreprenøren havde forvoldt skaden som følge af en betydelig grad af uagtsomhed. Trods landsrettens generelle betæneligheder ved at pålægge erstatningsansvar over for andre end direkte skadelidte, nåede landsretten frem til, at entreprenøren var erstatningsansvarlig for virk- somhedens driftstab.

I utrykt dom fra Retten i Odense af 14. juni 2005 havde en entrepre- nør ikke at indhentet kabelplaner fra de relevante ledningsejere. Entre- prenøren forvoldte som følge heraf skade på et 10KV-kabel, hvorved en papirfabrik beliggende 2 km fra skadestedet blev udsat for et kortvarigt spændingsdyk. Retten fandt, at det efter de almindelige er- statningsretlige regler kræver særlige grunde at udstrække erstatnings- ansvaret til skader, der rammer andre end den eller de umiddelbart skadelidte. Risikoen fandtes derfor ikke at kunne pålægges de sagsøgte, der under gravearbejde beskadigede et 10KV-højspændingskabel. En- treprenørerne havde udvist simpel uagtsomhed, der havde ført til skaden og til driftstab hos papirfabrikken, men pålagdes altså ikke erstatnings- ansvar over for papirfabrikken.

Herefter gælder fortsat det udgangspunkt, at kun den umiddelbart skaderamte kan kræve erstatning. Domstolene indrømmer dog i enkelte tilfælde erstatning til andre. I disse enkelte tilfælde har domstolene lagt vægt på skyldgraden og på nærheden mellem ledningsskaden og den ejendom, hvor tabet opstår.

2.5. Ledningsejerens egen skyld

I utrykt dom fra Retten i Brøndbyerne af 15. juli 1998 havde en led- ningsejer omlagt kabler i entreprenørens arbejdsområde. Entreprenøren havde herefter opfordret ledningsejeren til at udfærdige og fremsende målfast plan, hvilket ikke blev imødekommet. I stedet tilbød lednings- ejeren at foretage påvisning med kort varsel og uden beregning. På den baggrund gjorde entreprenøren gældende, at ledningsejeren havde udvist betydelig egen skyld, hvilket retten imidlertid ikke fandt grundlag for.

313

I FED 1999.2172 gjorde en entreprenør gældende, at der var udvist egen skyld, idet der ikke var nedlagt sædvanlig afmærkning af kablet. Entreprenøren havde forvoldt skaden på grund af manglende forsigtig- hed. Retten fandt, at henset til karakteren af den udviste uforsigtighed kunne den manglende afmærkning ikke begrunde en nedsættelse af erstatningen.

Den sparsomme retspraksis giver ikke grundlag for at konkludere generelle tendenser.

2.6. Hvad kan kræves erstattet?

En skadevolder må generelt indstille sig på at erstatte de omkostninger, der er forbundet med udbedring af en skade. Det gælder udgifter, der afholdes til reparation af det beskadigede kabel, samt interne udgifter, herunder lønudgifter, som ledningsejeren må bære i forbindelse med udbedringsarbejdet og det dertil knyttede administrative arbejde. Ifølge von Eyben[21] gælder dette også, når ledningsejeren ikke har antaget det pågældende personale med henblik på at udføre det pågældende arbejde.

Seneste dom på området er U 2003.156 H, der vedrørte en lednings- ejers administrationstillæg på 15 % og et tillæg for fortjeneste på 5 %. Ledningsejeren redegjorde nøje for, at 29 medarbejdere var beskæftiget med administrationsopgaver i relation til arbejde for fremmede, herun- der skadevoldere, og fik medhold i, at administrationstillægget kunne opkræves. Tillægget på 5 % i fortjeneste blev afvist af Højesteret, idet det ikke var bevist, at ledningsejeren var afskåret fra at udføre andet arbejde. Der var derfor ikke godtgjort et tab svarende til de 5 %.

2.7. Forholdet mellem flere skadevoldere

Hvis flere er erstatningsansvarlige for samme skade, er det hovedreglen, at alle skadevoldere hæfter solidarisk.[22] Retspraksis har fastholdt anvendelsen af denne hovedregel, jf. FED 2000.1445, U 2005.2227 H, samt Østre Landsrets utrykte domme af 2. februar 2010 og 12. november 2003.

2.8 Sammenfatning

På baggrund af ovenstående kan det konstateres, at den gennemgåede retspraksis, der for størstedelens vedkommende vedrører skader forvoldt for ledningsejerlovens ikrafttræden, er i overensstemmelse med den af von Eyben beskrevne retstilstand i »Ansvar for graveskader« fra 1990.

På baggrund af den gennemgåede retspraksis fremhæves,

- at ansvarsvurderingen fortsat foretages på baggrund af en skærpet culpanorm,
- at en entreprenør fortsat skal indhente ledningsoplysninger forud for et gravearbejde,
- at der er en *formodning* for, at en ledningsejer udleverer de rele- vante planer, som er nødvendige for en entreprenørs arbejde,
- at gravearbejdet skal planlægges i overensstemmelse med de indhentede ledningsoplysninger, samt
- at udgangspunktet, hvorefter der kun gives erstatning til den umiddelbart skadelidte, fortsat gælder.

3. Betingelser for forsikringsdækning ved kabelskader

Hvis en virksomhed ifalder erstatningsansvar som beskrevet i kapitel 2, kan det få store økonomiske konsekvenser for virksomheden. Af hensyn til tilrettelæggelsen af virksomhedens drift er det derfor afgø- rende, at der er mulighed for at forsikre hele eller dele af den risiko, der er forbundet med gravearbejdet. Denne mulighed opnås med et tillæg til en erhvervs- og produktansvarsforsikring.

3.1. Om erhvervs- og produktansvarsforsikringen

Standardforsikringsbetingelser for erhvervs- og produktansvarsforsikringen er resultatet af et samarbejde mellem det daværende SKAFOR og Industrirådet, og er således et agreed document. Forsikringsbetingelserne med kommentarer af Børge Dahl blev i 1987 udgivet af SKAFOR.[23] Det fremgår af kommentarerne, at forsikringsbetingelserne skal forstås i overensstemmelse med kommentarerne.[24] Forsikringsselskaberne er ikke hermed afskåret fra at tilbyde erhvervs- og produktansvarsforsikring på andre vilkår. Erhvervs- og produktansvarsforsikringen er ikke lovpligtig, men man kan dog regne med, at alle større entreprenørvirksomheder, maskinstationer, anlægsgartnere m.fl. har tegnet en sådan forsikring.[25]

Pådragelse af erstatningsansvar deles - i forsikringsmæssig sammenhæng - op i ansvar for skader forvoldt under udøvelse af virksomhed (erhvervsansvar) og i ansvar for skader forvoldt af et produkt eller en ydelse (produktansvar).[26]

314

Ved en entreprenørs forvoldelse af skader på underjordiske installationer vil der oftest være tale om et muligt erhvervsansvar, idet ledninger og kabler oftest beskadiges under selve udførelsen af gravearbejdet. Hvis et kabel snittes, men kablets funktion først forstyrres senere, vil der være tale om erhvervsansvar, idet den skadevoldende proces (snittet) er indledt under udførelsen af arbejdet. I FED 1999.2172 V opstod en kortslutning således, 14 dage efter at entreprenøren havde udført jordarbejde. Hvis den skadeforvoldende proces derimod først igangsættes efter arbejdets aflevering, vil der være tale om et muligt (forsikringsmæssigt) produktansvar. Dette kan fx være tilfældet, hvor en entreprenør blotlægger et ældre kabel, som beskadiges af regn efter aflevering af arbejdet.

Sondringen mellem erhvervs- og produktansvar har særligt betydning, hvor skadelidte lider et indirekte tab, jf. standardforsikringsbetingelsernes § 2, stk. 3, og § 3, stk. 3.

Hvis en privatperson beskadiger et kabel under sit ikke-erhvervs-mæssige jordarbejde i sin have, vil privatpersonen almindeligvis kunne opnå dækning på en privatansvarsforsikring.[27]

I standardforsikringsbetingelserne for erhvervs- og produktansvarsforsikringen er følgende bestemmelser væsentlige ved vurdering af forsikringsdækning ved kabel- og ledningsskader forvoldt ved jordarbejde:

»De sikrede

§ 1. Forsikringen dækker forsikringstageren og de i forsikringstagerens tjeneste værende personer.

Erhvervsansvar

§ 2. Forsikringen dækker sikredes erstatningsansvar for skade tilføjet personer eller ting under udøvelse af den i policen nævnte virksomhed samt erstatningsansvar, der pålægges sikrede som ejer eller bruger af bygning eller grundareal, der benyttes ved virksomhedens drift.

Stk. 2.

Forsikringen dækker ikke ansvar for skade på ting

e) Forårsaget ved den sikredes udførelse af jordarbejder, herunder jordboring og jordgrubning, nedramning og optrækning af spunsvægge eller andet, nedbrydningsarbejder, grundvandssænkninger og andre grundvandsreguleringer,

...

Forsæt, grov uagtsomhed m.v.

§ 8, stk. 2.

Forsikringen dækker ikke ansvar for skade omfattet af § 2 (erhvervsansvar) på ting, når skaden skyldes sikredes grove tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger.«

Udgangspunktet for erhvervs- og produktansvarsforsikringen er, at ansvar for skader forvoldt ved jordarbejde ikke dækkes, jf. § 2, stk. 2, litra e. Virksomheder, der udfører jordarbejde, kan normalt, mod en

ekstra præmie få indføjet en klausul i policen herom, således at der under visse betingelser opnås forsikringsdækning.

En klausul, der omhandler jordarbejde, kan have følgende ordlyd:

»Forsikringen er udvidet til at dække ansvar for jordarbejde i form af skade ved blandt andet jordboringsarbejde. Det er en betingelse for forsikringens dækning, at sikrede forinden gravearbejdets påbegyndelse, har indhentet myndighedernes tilladelse, hvor dette kræves, samt undersøgt hos myndigheder og ledningsejere, hvor eventuelle kabler og underjordiske ledninger er anbragt.«

Eksemplet er fra U 2005.2227 H. Andre eksempler ses i FED 1998.6 V, U 1995.581 H, Retten på Frederiksbergs dom af 10. februar 2005 samt von Eyben, s. 97.[28]

3.2. Hvilke dækningsmæssige krav stilles til entreprenøren forud for og under gravearbejdet?

Følgende betingelser for dækning er fælles for de i markedet anvendte jordarbejds klausuler:

- 1) Der skal være tale om jordarbejde,
- 2) myndighedernes tilladelse skal være indhentet, hvis dette er påkrævet, og
- 3) det skal hos ledningsejere være undersøgt, hvor eventuelle kabler og underjordiske ledninger er anbragt.

Kravet om indhentelse af myndighedernes tilladelse omtales under afsnit 3.3. Kravet om undersøgelse hos ledningsejere er omtalt under afsnit 2.2. Nedenfor analyseres derfor alene, hvad der forstås ved »jordarbejde«.

I standardforsikringsbetingelserne anvendes betegnelsen »jordarbejde« og i ledningsejerlovens § 9, stk. 1, anvendes betegnelsen »gravearbejde«. Er indholdet af disse betegnelser identiske?

Af forarbejderne til ledningsejerlovens § 9[29] fremgår, at »... gravearbejde omfatter alle fysiske arbejder, som kan beskadige nedgravede ledninger, herunder også skydning af ledninger gennem jorden, boring af huller, grubning eller nedramning af rør, pæle, pløkker eller spyd«. Afgrænsningen af § 9 er udtryk for en formålsfortolkning, og bestemmelsen omfatter således alle de fysiske arbejder, der kan tænkes at indebære en risiko for skade på nedgravede ledninger. Nedbankning af spyd vil herefter udgøre gravearbejde efter § 9, men ikke efter en sproglig fortolkning.

Samme hensyn ligger bag ved jordarbejds klausulen,[30] og dermed er afgrænsningen af jordarbejds klausulerne og af § 9 i ledningsejerloven på dette punkt

315

identisk. Da »gravearbejde« vurderes at være en for snæver betegnelse for netop det arbejde, der er omfattet af de nævnte bestemmelser, anvendes betegnelsen »jordarbejde« i det følgende.

Hvilken tilknytning skal skaden have til selve jordarbejdet? Omfatter dækning efter klausulen alle skader, der sker under udførelsen af jordarbejde? I FED 1998.6 V skulle en fører af en rendegraver flytte allerede opgravet jord fra en bunke til en container. Afstanden var ca. 10-15 meter. Under kørsel med jord i rendegraverens skovl kørte rendegraveren over en anden lille jordbunke tæt ved et hushjørne, og da skovlen samtidig åbnedes, ramte skovlen hushjørnet og forvoldte skade derpå. Landsretten fandt, at fjernelse af jord under de nævnte omstændigheder måtte anses som en del af ud- og opgravningsarbejdet, og at skade som følge heraf var omfattet af dækningsundtagelsen for jordarbejde. Landsretten vurderede, at fjernelse af allerede opgravet jord var at betragte som udførelse af jordarbejde.

Landsrettens præmis for afgørelsen er ikke i overensstemmelse med formålet med undtagelsesbestemmelsen. Formålet med undtagelsesbestemmelsen er at tillade forsikringsselskaberne konkret at regulere, hvilke vilkår der tilbydes en særlig risikofyldt erhvervsvirksomhed. Forsikringsselskaberne kan tilbyde at forsikre den risiko, der er forbundet med jordarbejde, mod betaling af yderligere præmie. Der må i den

forbindelse sondres mellem en sædvanlig og en særlig risiko. Den sædvanlige risiko består, uafhængigt af hvilken arbejdsmanøvre der udføres, og kan være omfattet af den almindelige dækning på erhvervs- og produktansvarsforsikringen. Den særlige risiko er begrundet i særlige forhold omkring jordarbejdet. Det vil fx være risiko for beskadigelse af underjordiske installationer eller risiko for beskadigelse af bygninger som følge af jordarbejde.

I den anførte dom var der tale om en risiko, der ikke var forbundet med de særlige risici, der knyttes til jordarbejde. Skadens væsentligste årsag var, at rendegraveren kørte over en lille jordvold med for stor hastighed, hvilket må betegnes som en sædvanlig risiko ved kørsel med en rendegraver. Hvis ovennævnte sondring lægges til grund, bør en skade som den, dommen omhandler, ikke være omfattet af undtagelsen for skader forvoldt ved jordarbejde. Spørgsmålet om, hvorvidt skaden burde være dækket af rendegraverens motoransvarsforsikring, er særdeles interessant, men uden for denne artikels emne.

3.3. Hvilken forsikringsmæssig betydning har overtrædelse af de dækningsmæssige krav?

Det er som nævnt en betingelse for dækning i henhold til den såkaldte jordarbejds klausul, at sikrede har indhentet myndighedernes tilladelse, hvis dette er påkrævet, og at sikrede har undersøgt, hvor eventuelle kabler og underjordiske ledninger er anbragt. Nedenfor gennemgås, hvilken virkning en overtrædelse af klausulens 3 betingelser for dækning kan få for forsikringstageren.

Overtrædelse af kravet om opnåelse af myndighedsgodkendelse

Der foreligger ikke retspraksis, der eksplicit omhandler, hvorvidt kravet om indhentelse af myndighedernes tilladelse er en sikkerhedsforskrift eller en objektiv risikoafgrænsning.

IFED 2003.2559, der omhandler en entreprenørs forkerte anvisning af startsted for boring, fandt landsretten, at fejlen ikke var udtryk for grov uagtsomhed. Fejlen skyldtes ikke manglende ledningsoplysninger, og »det var uden betydning, at tilladelse fra vedkommende myndighed ikke var indhentet, trods forsikringskrav herom«. Ansvar var herefter dækket af entreprenørens ansvarsforsikring.

Hvis landsretten havde vurderet, at der var tale om en objektiv risikoafgrænsning, ville spørgsmålet om årsagssammenhæng have været uden betydning. Det kan derfor udledes af dommen, at forskriften ikke var en objektiv risikoafgrænsning efter forsikringsaftalelovens (»FAL«) § 45ff. En udtrykkelig afgørelse havde naturligvis været at foretrække.

FAL § 51 fastlægger en række betingelser for, at forholdsregler i fx en klausul kan betragtes som sikkerhedsforholdsregler. Klausulen skal 1) være et pålæg til sikrede, 2) være en del af forsikringsaftalen (inden skadens indtræden), 3) indeholde en bestemt forskrift om, hvad sikrede har pligt til at gøre eller at undlade, og 4) indeholde en forskrift, der tjener til at forebygge forsikringsbegivenhedens indtræden.

Indholdet af kravet i jordarbejds klausulen om indhentelse af myndighedsgodkendelse er i overensstemmelse med FAL § 51, således at det må betegnes som en sikkerhedsforholdsregel. Selvom kravet sjældent konkret forebygger skader på kabler, må det fastholdes, at kravet generelt har til formål at forebygge skader, og at betingelserne i FAL § 51 er opfyldt. I Arbejdstilsynets vejledning D.2.13 fra januar 2005 om gravearbejde er således anført en række forhold, der kan blive belyst ved henvendelse til kommunale myndigheder, og som skal tages i betragtning forud for gravearbejdet.

316

En entreprenør kan herefter alene nægtes forsikringsdækning med henvisning til manglende myndighedsgodkendelse, hvis der er årsagssammenhæng mellem den manglende godkendelse og skadens indtræden.

Overtrædelse af kravet om undersøgelse af ledningers placering

Klausulen indeholder som anført desuden et krav om, at sikrede undersøger, hvor eventuelle kabler og underjordiske ledninger er anbragt. Dette krav er udtryk for gældende retspraksis, hvorefter en entreprenør som udgangspunkt ikke kan undskylde sig med, at oplysninger fra eksempelvis en hovedentreprenør eller en bygherre var ufyldstgørende eller ukorrekte.[31]

Det var tidligere en udbredt opfattelse, at dette krav var udtryk for en objektiv risikoafgrænsning. Von Eyben gav i 1990 udtryk for sine betænkeligheder ved denne opfattelse,[32] og fandt det særligt problematisk i de »tilfælde, hvor entreprenøren gøres ansvarlig, uden at dette skyldes, at han ikke indhentede ledningsoplysninger.«

Højesteret har med U 2005.2227 H slået fast, at jordarbejds klausulens betingelse om, at sikrede forud for jordarbejdet skal undersøge, hvor eventuelle kabler og underjordiske ledninger er anbragt, er en sikkerhedsforholdsregel, jf. FAL § 51. Højesteret fandt desuden, at det ikke var godtgjort, at tilsidesættelse af forskriften ikke var årsag til skaden.

3.4. Grov tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforskrifter

De fleste erhvervs- og produktansvarsforsikringer undtager skader forvoldt ved grov tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger fra dækningen, idet de konkrete bestemmelser dog kan have forskellige formuleringer.

»§ 8, stk. 2.

Forsikringen dækker ikke ansvar for skade omfattet af § 2 (erhvervsansvar) på ting, når skaden skyldes sikredes grove tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger.«

Af nævnte bestemmelse fremgår, at der er 3 betingelser for anvendelse. Der skal 1) være udvist grov tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger, 2) være årsagssammenhæng mellem skaden og den grove tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger[33], og endelig skal det 3) være sikrede, der har udvist den grove tilsidesættelse.

Ved gennemgang af retspraksis og litteratur redegøres i det følgende for bestemmelsens indhold og rækkevidde ved skader forvoldt ved jordarbejde. En nærmere redegørelse for kravet om årsagssammenhæng er ikke medtaget, idet dette ikke sædvanligvis giver anledning til særlige problemstillinger.

Bestemmelsen i standardforsikringsbetingelsernes § 8, stk. 2, indeholder et tydeligt objektivt kriterium. Med U 1995.737 H er det tilsvarende erstatningsretlige begreb efter EAL § 19 objektiveret, og med U 1998.1693 H udvidedes denne objektivering til tillige at gælde det tilsvarende forsikringsretlige begreb.[34] På den baggrund må vurderingen af grov uagtsomhed efter forsikringsbetingelsernes § 8, stk. 2, og efter FAL § 18/EAL § 19 tages udgangspunkt i objektive kriterier. Grov tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger kan således sidestilles med grov uagtsomhed.

Børge Dahl anfører,[35] at bestemmelsen omfatter »sådanne skadeforebyggende forholdsregler, der også uden særlig forskrift i kraft af en nærliggende skadesrisiko efter professionens standard ubetinget må efterleves«.

Bestemmelsen finder tillige anvendelse ved tilsidesættelse af sikkerhedsforanstaltninger, der ikke er nedskrevne. Dette fremgår af bl.a. U 1995.581 H, hvor en entreprenør foretog skydning med en jordfortrængningsraket. Entreprenøren havde rekvireret og modtaget kortmateriale fra ledningsejeren. På kortet var et stærkstrømskabel markeret. Ved en fejl blev kortet ikke udleveret til brug på stedet, hvor der skulle skydes med jordfortrængningsraket. Højesterets flertal fandt, at entreprenøren havde tilsidesat »de elementære forholdsregler til forebyggelse af den nærliggende risiko for betydelige skader, som også uden særlig forskrift herom ubetinget skulle iagttages«. Skaden var derfor ikke dækket af entreprenørens erhvervsansvarsforsikring. Det bemærkes, at dissensen

ikke vedrørte spørgsmålet om karakteren af sikkerhedsforanstaltningerne. Et andet eksempel ses i FED 2002.2213 V.

Hornsberg & Lett anfører,[36] at bestemmelsen kun bør anvendes i meget grove tilfælde, fx hvor sikrede er bekendt med regler og forskrifter og bevidst tilsidesætter disse. En fuldstændig tilsidesættelse af en sikkerhedsforanstaltning vil i almindelighed være det samme som en grov tilsidesættelse.[37] Hvis en

317

sikkerhedsforanstaltning tilsidesættes delvist, kan dette bestå i, at den påkrævede foranstaltning udføres sjusket eller kun udføres halvt, eller i, at foranstaltningen kun udføres lejlighedsvis. I alle disse tilfælde må det bero på en konkret vurdering, hvorvidt der er tale om en grov tilsidesættelse, og det kan i alle tilfælde have betydning, om der er tale om en systematisk tilsidesættelse.

Højesterets afgørelse i førnævnte U 1995.581 H, der omhandler fuldstændig tilsidesættelse, forekommer korrekt. De dissenterende dommere synes derimod at fokusere på karakteren af forglemmelsen i forbindelse med fremsendelse af kortmaterialet fra kontoret til skydeholdet. Denne forglemmelse kan meget vel vurderes at være simpel uagtsom. Imidlertid består sikkerhedsforanstaltningen i, at jordarbejdet ikke må igangsættes uden anvendelse af kortmaterialet, hvorfor den grove tilsidesættelse netop indtræder på det tidspunkt, hvor skydeholdet igangsætter arbejdet uden at have adgang til kortmaterialet.

En forsikringstager vil herefter være afskåret fra forsikringsdækning, hvis en af følgende sikkerhedsforskrifter helt tilsidesættes, jf. standardforsikringsbetingelsernes § 8, stk. 2:

1. Kabelplan skal indhentes for det område, hvorpå der skal graves, jf. LER § 9, stk. 1, og U 1995.581 H.

2. Kortmaterialet skal være at finde på pladsen, hvor der udføres jordarbejde, og skal anvendes i forbindelse hermed, jf. LER § 9, stk. 1, og U 1995.581 H.

3. Anvisninger for arbejdets udførelse ved arbejde med maskine inden for 1 meter fra jordkabel skal indhentes, jf. stærkstrømsbekendtgørelsen, afsnit 5A, punkt 7.2, og utrykt dom fra Retten i Århus af 19. oktober 2004.

4. Ved udgravning under bygningsfundament skal jordbundsforhold undersøges, jf. FED 2002.2213 V.

5. Ledningsejerens anvisninger på kabelplanen eller i følgebrev skal følges. En fuldstændig tilsidesættelse heraf kan være en grov tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger. Dette gælder i hvert fald, for så vidt angår hvor jordarbejdet skal krydse et eksisterende kabel.

6. Før jordarbejde igangsættes, skal det undersøges, om der eksisterer særlige regler for den pågældende kabel- eller ledningstype. Sikkerhedsforanstaltningerne skærpes ved farlige kabler såsom stærkstrømskabler og gasledninger, hvorfor disse foranstaltninger bør iagttages omhyggeligt. En fuld tilsidesættelse af disse sikkerhedsforanstaltninger vil udgøre en grov tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger, jf. standardforsikringsbetingelsernes § 8, stk. 2. Da tilrettelæggelsen af arbejde i nærheden af disse kabeltyper bør være ekstra omhyggelig, vil også en delvis tilsidesættelse af sikkerhedsforanstaltningerne under tilrettelæggelsen berettige til en afvisning af forsikringsdækningen. Forfatteren bekendt foreligger der ikke retspraksis herom.

7. Endelig indeholder en række særlige generelle regler, der bør iagttages i forbindelse med jordarbejde. Som eksempel kan nævnes byggelovens § 12, stk. 1, hvorefter der skal

»træffes enhver foranstaltning, der er nødvendig for at sikre omliggende grunde, bygninger og ledningsanlæg af enhver art«.

Bestemmelsen fastlægger ikke, hvilke foranstaltninger der er tale om, men understikker et overordnet mål om forebyggelse af skader. Bestemmelsen har dermed karakter af en generalklausul. Lignende formulering ses i vejlovens § 101, stk. 3, 1. pkt., hvorefter der skal

»... træffes de foranstaltninger, der efter arbejdets art og omfang er nødvendige for at afværge fare eller ulempe for færdslen og for at sikre mod udskriden eller beskadigelse af vejarealet eller af de ledninger, kabler, standere m.v., der er anbragt i arealet.«

En overtrædelse af bestemmelserne vil meget sjældent stå alene, idet der normalt findes yderligere bestemmelser eller normer, der regulerer situationen, og som samtidig vil være overtrådt. På grund af bestemmelsernes generelle karakter vil en isoleret tilsidesættelse af en de nævnte bestemmelser normalt ikke være tilstrækkeligt til at udgøre en grov tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger.

Hvem er »sikrede«?

Inden for erhvervs- og produktansvarsforsikring giver begrebet »sikrede« den åbenlyse udfordring, at sikrede oftest vil være et selskab, og at en sådan juridisk enhed selvsagt ikke kan fremkalde en forsikringsbegivenhed. Dette kan kun mennesker af kød og blod.[38] Det er derfor nødvendigt, at foretage en vurdering af, hvilke af virksomhedens ansatte der kan identificeres med sikrede i forhold til standardforsikringsbetingelsernes § 8, stk. 2.

Børge Dahl anfører i bemærkningerne til forsikringsbetingelserne, at der i overensstemmelse med FAL § 51 sker identifikation mellem forsikringstager og de ansatte m.v., hvem det påhviler at sikre foranstaltningernes iagttagelse.[39] Det forholder sig herefter således, at ejere og øverste ledelse i virksomheden

318

repræsenterer sikrede, og at virksomheden ved disses tilsidesættelser af elementære sikkerhedsforanstaltninger ikke opnår forsikringsdækning. U 2003.555 H, der omhandler en tømrermesters fejlpositioner i projekteringsfasen, er et eksempel på ejerens identifikation med virksomheden.

Ifølge Ivan Sørensen skal omfanget af FAL § 51 udvides til, at sikrede må tåle identifikation med overordnet/ledende personale.[40]

Grove tilsidesættelser i forbindelse med tilrettelæggelsen af arbejdet vil oftest være begrundet i ledelsesmæssige beslutninger, og kan derfor uden videre begrunde en afvisning af forsikringsdækning, uanset at en almindelig medarbejder udfører den skadevoldende handling.

Heroverfor står almindelige arbejdere og underordnede funktionærer, der forvolder skade, og hvor skaden skyldes udførelsen. Disse medarbejdere er utvivlsomt ikke omfattet af § 51.[41]

Jønsson og Kjærgaard anfører videre, at en nærmere fastlæggelse af, hvilke personalegrupper der kan identificeres med selskabet, ikke er mulig.[42]

I U 1999.1018 HD udviste to kranførere, der var udsendt af et kranfirma, grov uagtsomhed. Forsikringsbetingelsernes bestemmelse om sikredes fremkaldelse af forsikringsbegivenhed henviste til forsikringstagers »ansvarlige medarbejdere«. Højesteret fandt, at en sådan bestemmelse, der er en fravigelse af FAL § 18 til forsikringstageres ugunst, alene omfatter medarbejdere, der klart er omfattet af ordlyden. Herefter fandt Højesteret, at de to kranførere ikke var »ansvarlige medarbejdere«.

I FED 2002.2213 V forestod en gravemester et udgravningsarbejde. Gravemesteren, der forklarede, at han lavede næsten alt i virksomheden, fulgte som led i jordarbejdet en række usædvanlige fremgangsmåder. Jordbundsundersøgelser blev fravalgt, udgravning under fundament skete ikke etapevis, og tildækning af udgravning efter vandtilstrømning blev fravalgt, selvom dette kunne have stoppet skaden. Retten tog ikke stilling til spørgsmålet om identifikation, men af dommen kan udledes, at gravemesteren blev identificeret med sikrede, som pålagdes erstatningsansvar.

I U 1995.581 H blev kortmateriale ikke udleveret til skydeholdet, hvilket skyldtes en forglemmelse hos arbejdsformanden, der herudover også igangsatte arbejdet, uagtet kortmaterialet ikke var tilgængeligt for skydeholdet. Arbejdsformanden blev identificeret med forsikringstager.

3.5. Sammenfatning

Med et tillæg til en sædvanlig erhvervs- og produktansvarsforsikring kan en virksomhed opnå forsikringsdækning for den særlige risiko, der er forbundet med udførelse af jordarbejde. Alene skader, der er knyttet til den særlige risiko, der er forbundet med udførelse af jordarbejde, er omfattet af graveklausulen.

Graveklausulens betingelser for dækning er omfattet af FAL § 51, og forsikringsdækning kan herefter alene nægtes, hvis der er årsags-sammenhæng mellem skaden og den manglende overholdelse af betingelserne.

Begrebet »grov tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger« kan sidestilles med begrebet »grov uagtsomhed«. En fuldstændig tilsidesættelse af nærmere omtalte sikkerhedsforanstaltninger udgør en grov tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger.

Endelig omfatter begrebet »sikrede« alene ejere, ledere og andet overordnet personale. Alene tilsidesættelser begået af disse kan begrunde en dækningsafvisning med henvisning til forsikringsvilkårenes bestemmelse om »sikredes grove tilsidesættelse af elementære sikkerhedsforanstaltninger«.

1. Jf. Rapport fra arbejdsgruppe under Erhvervs- og Boligstyrelsen over muligheden for at etablere et landsdækkende ledningsejerregister,
2. L 2004-02-24 nr. 119. Den 1. september 2010 træder yderligere ændringer i kraft, jf. lov nr. 1274 af 16. december 2009.
3. Pressemeddelelse af 26.3.2008 fra Erhvervs- og Byggestyrelsen, www.ebst.dk/presse/79341.
4. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, FULS.
5. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, FULS, side 165ff.
6. Jf. U 2002B.220, afsnit 7.
7. Jf. U 2002B.220, afsnit 7.
8. Jf. Folketingstidende 2003-2004, tillæg A, s. 1715, samt Kühnrich, Juristen 2006, nr. 5, s. 153.
9. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, FULS, s. 167.
10. Folketingstidende 2003-2004, tillæg A, side 1715: »Da registret hviler på et selvangivelsesprincip, bærer ledningsejerne det fulde ansvar for, at oplysningerne er indberettet korrekt til registeret.«
11. Se fx U1995.505H, hvor et ikke-registreret kabel blev gravet over.
12. Østre Landsrets dom af 2. februar 2010, 18. afdeling.
13. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, FULS, s. 122ff.
14. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, FULS, s. 46.
15. Ibid, s. 65f.
16. Vestre Landsrets dom af 26. oktober 2007, 3. afd.
17. Med lov 2008-02-26 nr. 112, § 1, nr. 1, blev fristen forkortet fra 14 dage til 5 dage.
18. Jf. lov nr. 1274 af 16. december 2009, § 1, nr. 2.
19. Østre Landsrets dom af 20. august 2003, 5. afd., og Vestre Landsrets dom af 2. april 1996, 6. afd.
20. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, FULS, s. 59.
21. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, FULS, s. 80.
22. Ibid, s. 70, samt Bo von Eyben og Helle Isager, »Lærebog i erstatningsret«, 6. udgave, 2003, DJØF, s. 386.
23. Børge Dahl, »Erhvervs- og produktansvarsforsikring - Almindelige forsikringsbetingelser med kommentarer«, 1987.
24. Børge Dahl, »Erhvervs- og produktansvarsforsikring - Almindelige forsikringsbetingelser med kommentarer«, 1987, s. 7.
25. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, s. 96.
26. Børge Dahl, »Erhvervs- og produktansvarsforsikring - Almindelige forsikringsbetingelser med kommentarer«, 1987, s. 47, afsnit 85.
27. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, s. 98-99.
28. Ibid, s. 97.
29. Folketingstidende 2003-2004, tillæg A, spalte 1724.
30. Børge Dahl, »Erhvervs- og produktansvarsforsikring - Almindelige forsikringsbetingelser med kommentarer«, 1987, s. 40, note 55.

31. Bo von Eyben, »Ansvar for graveskader«, 1990, s. 40-42, hvor retspraksis frem til 1990 gennemgås. Se desuden ovenfor under pkt. 2.6.
32. Ibid, s. 97-99.
33. Børge Dahl, »Erhvervs- og produktansvarsforsikring - Almindelige forsikringsbetingelser med kommentarer«, 1987, s. 83, note 192.
34. Ivan Sørensen, Forsikrings- og Erstatningsretlige skrifter, 2000, s. 270f.
35. Børge Dahl, »Erhvervs- og produktansvarsforsikring - Almindelige forsikringsbetingelser med kommentarer«, 1987, s. 83, note 193.
36. Hornsberg & Lett, »Produktansvar og Forsikring«, 1992, s. 84.
37. Ibid, s. 83, note 194.
38. Jønsson & Kjærgaard, »Dansk Forsikringsret«, 8. udgave, 2003, s. 299.
39. Børge Dahl, »Erhvervs- og produktansvarsforsikring - Almindelige forsikringsbetingelser med kommentarer«, 1987, s. 83, note 195.
40. Ivan Sørensen, 2002, »Forsikringsret«, 4. udgave, 2005, s. 260.
41. Jønsson & Kjærgaard, 2003, »Dansk Forsikringsret«, 8. udgave, 2003, s. 298.
42. Ibid s. 299.